

# Keeled ja nende kõnelejad keskaegses Tallinnas: edenemine või taandareng?

Tiina Kala

## Sissejuhatus

Erinevate aegade jooksul Eesti alal kõneldud keelte staatuse käsitlemine on seni ülekaalukalt keskendunud eesti keele uurimisele.<sup>1</sup> Enim tähelepanu on pälvinud vanimad eesti keele kirjalikud mälestised,<sup>2</sup> mida on peetud üheks olulisemaks tõendiks eesti keele tähtsuse tõusust ja kasutusala laienemisest hiliskesk- ja varauusajal.

Varasemat eesti ajalugu on 20. sajandi uurijate töödes tihti vaadeldud kui eestlaste allasurumise ajalugu, eesti keele positsiooni muutumist on aga käsitletud traditsiooniliselt teisiti: eesti keele tähtsuse tõusu, eelduste tekkimist tema kujunemisel kirjakeeleks ja laialdasemat avalikku kasutamist seostatakse reformatsiooniga, st. 16. sajandi algupoolega. Järgmisi arenguetappe tavatsetakse märkida piiblitõlgete, grammatikate või muude eesti keeles kirjutatud või eesti keelt puudutavate tekstide ilmumisega trükis, eestikeelse koolihariduse tekkega jne.<sup>3</sup>

Kõrvutades seda skeemi eesti kirjakeele arengust eespool nimetatud tavaettekujutusega, mis sedastab – ja valdavalt põhjendatult – eestlaste õigusliku ja majandusliku olukorra halvenemist sajandite jooksul, seisame paradoksi ees: ajal, mil maa põliselanike staatus

langeb, nende keele tähtsus kummatigi tõuseb. Selline paradoks pole pelgalt uurijate fiktsioon, vaid vastab teatavas ulatuses ka tegelikkusele, samas ei tähenda areng varasema seisundiga võrreldes veel seda, et uus tase oleks märkimisväärne ka oma aja kontekstis. Muutusid ju eesti keele kõrval ka teised siinmail kasutatud keeled ja nende kasutusviisid. Seega ei pruukinud eesti keel välistele edusammudele vaatamata võita veel paremat kohta kohalikus keelehierarhias.

Varauusaegseid protsesse, mida saab pidada keele- ja kirjakuultuuri arengu loogiliseks osaks, on eesti historiograafias enamasti esitatud kui reformatsiooni tagajärge. Kui suurt osa usupuhastuse tulemusel eesti keele kasutamises ja eestlaste kultuurilistes õigustes toimunud muutustest saab aga tegelikult pidada positiivseks, on sootuks iseküsimus.

Tõsi on, et mida aeg edasi, seda pehmemaks on muutunud historiograafias keelelis-kultuurilisest vaatevinklist antud hinnangud katoliiklusele ja seda tagasihoidlikuma retoorikaga tõstetakse esile luterliku reformatsiooni kultuuriliselt edasiviivat ja eesti keelt arendavat osa. Ei kahelda selles,

<sup>1</sup> Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusfond, grant nr. 5401.

<sup>2</sup> Vt. nt. E. Ehasalu, K. Habicht, V.-L. Kingisepp, J. Peebo. Eesti keele vanemad tekstid ja sõnastik. – Tartu Ülikooli Eesti Keele Õppetooli Toimetised, 6. Tartu, 1997; Välik Eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739. Välja andnud Albert Saareste ja A. R. Cederberg. Faksiimileväljaanne. Tartu, 1992.

<sup>3</sup> Küsimus sellest, kuivõrd uusaegsed eesti keele mälestised peegeldavad estofiilidest baltlaste harrastusi, kuivõrd aga seostuvad tegelikult eesti keele positsiooni muutumisega, jäägu uuema aja asjatundjate pärusmaaks.

et katolikuajal kasutati kirikus teatavas ulatuses eesti keelt või et selle perioodi lõpul tehti põhimõtteliselt uusi katseid arendada kohalikku hariduselu.<sup>4</sup> See ei tähenda siiski sisulist ümberhindamist – luterluse kultuuriliselt positiivseid aspekte ei ole keegi vaidlustanud,<sup>5</sup> seevastu usupuhastuse mõju rahvusliku ja keelelise segregatsiooni süvenemisel on aga jäänud peaaegu märkamata.

Järgnevalt vaatlemegi peamiselt keskaegse Tallinna allikate näitel, milline võis olla eesti keele positsioon kesk- ja varauusajal võrreldes teiste siinmail kasutatud keeltega. Samuti seda, millised tegurid põhjustasid erinevate keelte positsiooni muutumist ja kui võrd on põhjust rääkida eesti keele olukorra suhtelisest paranemisest alates 16. sajandi teisest veerandist.

Enamiku uurijate arvates toob erinevate etniliste rühmade ja keelte kooseksisteerimine endaga kaasa ka erinevad keeltevahelised suhted, mille iseloomu määrab vastavate keelte kõnelejate staatus ühiskonnas. Valdavalt ollakse ühel meel selles, et klassikalist keskaega iseloomustab üldjuhul rahvuslik ja keeleline sallivus, hiliskeskajal ja varauusajal rahvuslik ja sellest tulenevalt ka keeleline vastasseis Euroopa eri piirkondades aga süveneb.<sup>6</sup>

Keskaegse Tallinna näide piirab uurimisvaldkonna suhteliselt kitsa alaga, kus etnilised, keelelised ja sotsiaalsed erinevused tõid kaasa ladina, keskalamsaksa ja eesti keele samaaegse kasutamise, kusjuures igal nimetatud keelel oli kohalikus keelehierarhias oma kindel koht. Neist kolmest keelest on kõige raskem analüüsida eesti keele po-

sitsiooni, sest suurem osa teateid selle keele keskaegsest kasutusest on kaudsed, esimesed sidusad eestikeelsed tekstid pärinevad alles 16. sajandist.

Varasemate eesti keele kirjalike mälestiste puudumist seostatakse rohkem või vähem vaikumisi eesti kirjakeele puudumisega keskajal. Samas pole kirjutatud keel ja tänapäeva mõistes kirjakeel identsed mõisted. Tasub meenutada, et ka suurte ja mõjukate rahvuskeelte normeerimine ning vastavate kirjakeelte kujunemine on küllaltki uusaegne nähtus. Keskaegsed grammatikad on eeskätt ladina keele grammatikad.

Mitmetel protsessidel, mida on täheldatud teistes Euroopa piirkondades, nagu näiteks katsetel sundida maa põliselanikke kasutama kolonistide keelt (saksa keel Poolas) või selliste keelte hääbumine, mille kõnelejad asusid ühiskonnahierarhia madalamatel astmetel ning millel puudus kirjakeel (näiteks preisi või vendi keel),<sup>7</sup> puuduvad Eestis otsesed paralleelid. Eesti kohta pole säilinud ühtki keskaegset normatiivset teksti, mis puudutaks mõne kindla keele kasutamist või selle kasutamisest hoidumist mis tahes suhtlussituatsioonis (erandiks on kirikuelu, millest tuleb lähemalt juttu allpool). Selline olukord on märgatavalt erinev võrreldes näiteks keskaegsete lääneslaavi või Iiri aladega, kus maa põliselanikud samuti sõltusid poliitiliselt vastavalt Saksa või Inglise kolonistidest. Niisiis ei pruukinud keelesuhted sarnase poliitilise ja sotsiaalse seisukorraga maades olla ühesugused.

Läänemere idakalda põliselanike ja kolonistide vaheliste kontaktide uurimine on nii eesti kui ka baltisaksa ajalookirjutuses piirdu-

<sup>4</sup> T. Paul. Eesti piiblitõlke ajalugu. – Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised, nr. 72. Tallinn, 1999, lk. 98–110.

<sup>5</sup> Vt. senise historiograafia ja seisukohtade kokkuvõtet nt. T. Paul. Eesti piiblitõlke ajalugu, lk. 148–154.

<sup>6</sup> Vt. selle probleemi iseloomustust saksa näidete varal koos bibliograafiaga: C. Sieber-Lehmann. Spätmittelalterlicher Nationalismus. Die Burgunderkriege am Oberrhein und in der Eidgenossenschaft. – Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 116. Göttingen, 1995. T. Mast. Patriotism and the Promotion of German Language and Culture. Johann Rist's Rettung der Edlen Teutschen Hauptsprache (1642) and the Language Movement of the Seventeenth Century. – Daphnis, 2001, 30, Heft 1–2, lk. 71–96.

<sup>7</sup> R. Bartlett. Euroopa sünd. Vallutused, koloniseerimine ja kultuurivahetus 950–1350. Tallinn, 2000, lk. 287–321.

nud enamasti sotsiaalsete suhete analüüsiga.<sup>8</sup> Siin käsitletava probleemi seisukohalt pole see valdkond küll tähtsusetu, tema osa on aga pigem abistavat laadi – sotsiaalsete suhete iseloom ei anna alati seletust keeltevahelistele suhetele.

Alljärgnevalt on kronoloogilises järjekorras vaadeldud keelekasutuse kaht eri liiki kajastusi – allikates kasutatud keeli ja eri keelte kandjate kokkupuutesituatsioone. Allikate hulk ja iseloom seab sellisele lähenemisele oma piirid: näiteks ei ole 13. sajandi situatsioone võimalik kirjeldada niisama detailselt kui nende ekvivalente 16. sajandist, mil kirjaliku asjaajamise maht kasvas varasemaga võrreldes mitmekordseks ja lisandus uusi allikaliike. Sellised muudatused allikate hulgas ja iseloomus nõuavad suurt ettevaatust. Näiteks eespool mainitud hiliskeskaegne rahvustunde tõus ei pruugi alati peegeldada tegelikult toimunut, vaid selle tõdemuse aluseks võib kohati olla just allikate hulga ja mitmekesisuse suurenemine ning sellest tulenevalt varasemast sootuks hõlpsamini uuritav tekstide stiil. Niisiis ei võimalda vanemate, Eesti puhul 13.–14. sajandi allikate vähesus ja suulise asjaajamise suur osakaal paraku perioodide lõikes rahvus- ja keelevahekordade ammendavalt võrdlevat analüüsi. Seetõttu võib ka järgnevalt esitatut pidada vaid üheks võimalikuks allikate tõlgenduseks.

## Keskaegse Tallinna allikad ja nende keel

Teadaolevalt pärineb esimene Eesti alal kirja pandud **säilinud** allikas – Modena Wilhelmi ladinakeelne privileeg kiriklikele asutustele – 1237. aastast, sellele järgnevad Taani kuningakoja ürikud, mis samuti on ladinakeelsed. Vanimad Eestis säilinud rahvuskeelsed tekstid on kaks Lübecki õiguse keskalamsaksakeelset koodeksit 1280. aastatest,<sup>9</sup> nende kirjapaneku koht ei ole aga teada.<sup>10</sup> Kui mõned üksikud sõnad välja arvata,<sup>11</sup> siis on varasem sidus eestikeelne tekst – nn. Kullamaa palved – pärit alles 1520. aastate teisest poolest või 1530. aastate algusest.<sup>12</sup> Samas puuduvad kohalike allikate seas ka 16. sajandist varasemad jutustavad saksakeelsed tekstid. See piirab keelesituatsiooni vaatluse Tallinna arengu esimese kolme sajandi jooksul keskalamsaksa ja ladina asjaajamistekstidega. Neile lisandub 12 ladinakeelset religioosse sisuga koodeksit, mille põhiosa moodustavad jutlustekstid ja muud vaimulikele mõeldud abivahendid. Ilmselt on enamik nende koodeksite poognatest imporditud; tervikuna kehtib see varatrükiste kohta.<sup>13</sup>

Kas ülalkirjeldatud seis peegeldab ka tegelikke keskaegseid olusid, on sootuks iseküsimus. Erinevate raeraamatute lähem vaatlus näitab, et suurem osa neist on mustandmärkmete puhtad ümberkirjutused. Pole teada, kas niisugused mustandmärkmehävitati kohe pärast kopeerimist või raedokumentide mingi hilisema korrastamise käigus.<sup>14</sup> Võib

<sup>8</sup> Vt. nt. P. Johansen, H. v. z. Mühlen. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. – Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 15. Köln, Wien, 1973; A. Margus. Rahvus- ja sotsiaalvahekordade teravnemine Tallinnas XVI sajandi esimesel poolel. – Vana Tallinn, IV (1939), lk. 83–104.

<sup>9</sup> TLA (Tallinna Linnaarhiiv), f. 230, n. 1, s. Cm 6 ja Cm 10.

<sup>10</sup> Vt. Lübecki õiguse Tallinna koodeksi 1282 – Der Revaler Kodex des Lübisches Rechts 1282, tõlkinud ja kommenteerinud T. Kala. Tallinn, 1998.

<sup>11</sup> Vt. P. Johansen. Eestikeelsed märkmed kahes dominiiklaste kloostris raamatus Tallinnas. – Eesti Keel 1929, nr. 5–6, lk. 89–97.

<sup>12</sup> Vt. P. Johansen. Estnische Gebete aus Goldenbeck. – Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv, IV. Folge, 1. Reval, 1923; E. Ehasalu, K. Habicht, V.-L. Kingisepp, J. Peebo. Eesti keele vanemad tekstid, lk. 28–29, 59–60. Vt. ka T. Pöld. Kullamaa katekismuse lugu. Eestikeelse katekismuse kujunemisest 1532–1632. Tartu, 1999.

<sup>13</sup> T. Kala. Euroopa kirjalkultuur hiliskeskaegsetes õppetekstides. Tallinna dominiiklaste David Sliperi taskuraamat. – Tallinna Linnaarhiivi Toimetised, nr. 5. Tallinn, 2001, lk. 110–112.

<sup>14</sup> Tõenäoliselt toimusid mingid suuremad korrastamis- või kirjeldamistööd raearhiivis 17. sajandi keskpaiku. Sellest ajast on säilinud dokumentide rakojaos paiknemise skeem, samuti suuremate dokumendirühmade loetelu. Kohtuasjade puhul ulatub see aastani 1658, mida võibki lugeda oletatavate korrastustööde toimumise ajaks. Vt. TLA, f. 230, n. 1, s. Aa 36.

vaid tõdeda, et märkimisväärne hulk kunagi olemas olnud tekste on praeguseks kaotsi läinud ja see ei pruugi puudutada üksnes asjaajamisdokumente.

16. sajandil on ka Eesti allikates hästi jälgitav suurele osale Euroopast iseloomulik muutus kirjutamis- ja asjaajamistavades. Sellest ajast alates on säilinud tunduvalt rohkem mustandeid ning mitmes eksemplaris tekstikoopiaid. Kirjakultuuri ekstenziivse arengu, trükikunsti mõju (millega oluliselt vähenes vajadus valmistada korrektnes välimusega teksti käsitsi) ja kirjutusmaterjalide odavnemise kõrval pidid olema muutunud ka dokumentide säilitamise ja hävitamise põhimõtted.

### Keelesituatsioon Tallinna arengu algusaegadel

Erinevate keelte kestvat kokkupuudet saab Tallinna puhul tõsikindlalt eeldada alles pärast Taani vallutust 1219. aastal. Varasemad ajutised kontaktid hüpoteetilise Muinas-Tallinna või selle lähiümbruse elanike ning näiteks Skandinaavia kaupmeeste vahel<sup>15</sup> on küll tõenäolised, aga seesugustel oletustel pole tänini dokumentaalset või arheoloogilist alust.<sup>16</sup> Ka ei saanud need kokkupuuted olla nii kestvad ja mitmekülgsed, et võiks eeldada eri keelte spetsiifilise staatuse väljakujunemist.

Teadaolevalt ei saanud Lindanise linnuse hõivamise järel Eestisse oluliselt rohkem Taani koloniste kui kuningaametni-

kud, garnison ja vaimulikud, kellest mitmete viibimine siin oli tõenäoliselt vaid ajutine. Uustulnukate arvu ja keelekasutuse kohta ei ole midagi teada; kirjalikke jälgi taani keele tarvitamisest tollases Tallinnas pole säilinud. See tõdemus iseenesest ei ütle tegeliku keelekasutuse kohta veel midagi, sest ainus, millele selle aja käsitlemisel võib toetuda, on dokumentide keel. 13. sajandil oli see Eestis aga (kui ülalviidatud Lübecki õiguse tekstid välja arvata) eranditult ladina keel.

Pärast Taani vallutust, st. alates 13. sajandi esimesest poolest, võib Tallinna kirjeldada rohkem kui kahe eri keele kokkupuuteterituumina. Võõramaised kaupmehed ja käsitöölised saabusid peamiselt Loode-Saksamaalt ja see linna ülem- ning keskkiht oli suhteliselt voolav.<sup>17</sup> Küllap hoidis see Tallinnas kasutatud alamsaksa keelt ka niisuguse kapseldumise eest, mis tabas hiljem baltisakslaste keelt.<sup>18</sup> Õeldu ei tähenda loomulikult, et keskaegsete Tallinna sakslaste keel ei oleks kogenud kohalikke mõjutusi, kuid seda saame tõestada peamiselt sõnavara kohta.<sup>19</sup>

Pidev uuenemine ei puudutanud mitte ainult saksakeelset ülemkihti. Ka maa põliselanikest koosnev linnarahvastik täienes ümbritsevate maapiirkondade arvel. Ent sedagi suudame veenvalt tõestada alles alates 15. sajandi lõpust – 16. sajandi algusest, kui sagenevad nt. mõisnike kaebused linna pagened talupoegade pärast.<sup>20</sup> Varasema aja puhul on analoogne rahvastikuliikumine samavõrd usutav, arvestades kas või suhteliselt värskest rajatud linna vajadust tööjõu

<sup>15</sup> P. Johansen. Nordische Mission, Revels Gründung und die Schwedensiedlung in Estland. Stockholm, 1951, lk. 41; P. Johansen, H. v. z. Mühlen. Deutsch und Undeutsch, lk. 31.

<sup>16</sup> Seni ei ole arheoloogiaandmed näidanud 13. sajandist varasemat olulist püsiasustust Lindanise linnuse jalamil. Samas pole väljakaevamiste ulatus olnud piisav, et kujundada ühest arvamusest vallutuseelse Tallinna asutuse võimaliku iseloomu kohta. Vt. V. Lang. Muistne Rävåla, 2. – Muinasaja Teadus, 4. Tallinn, 1996, lk. 372–374.

<sup>17</sup> Vt. H. v. z. Mühlen. Reval vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. – Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, Bd. 6. Köln, Wien 1985, lk. 4–5.

<sup>18</sup> Vt. nt. R. Hinderling. Die deutsch-estnischen Lehnwortbeziehungen im Rahmen einer europäischen Lehnwortgeographie. Wiesbaden, 1981.

<sup>19</sup> Eestis kirjutatud mitte-eestikeelsete tekstide uuringuid, mis võimaldaksid analoogselt teiste piirkondadega leida neis tekstides muid eesti keele mõjutusi peale sõnavara, ei ole seni tehtud. Vt. Inglismaa kohta nt. S. Swara. Second Language Acquisition and Anglo-Saxon Bilingualism: Negative Transfer and Avoidance in Ælfric Bata's Latin Colloquia, ca. A.D. 1000. – Viator 1998, nr. 29, lk. 1–24.

<sup>20</sup> Vt. nt. P. Johansen, H. v. z. Mühlen. Deutsch und Undeutsch, lk. 319, 325.

järele,<sup>21</sup> aga allikad näitavad sellist liikumist vaid üksikjuhtudel. Loomulikult tuleb eesti nimesid või muid viiteid isiku kohaliku päritolu kohta ette ka varem, täpsemalt alates 14. sajandi teisest kümnendist, mil hakkas välja kujunema rae asjaajamisdokumentatsioon. Nende isikute puhul ei ole aga enamasti võimalik sedastada nende ümberasumist maalt linna.<sup>22</sup> Töenäoliselt saab seda pidada vaid siis, kui allikas on isikunimele lisatud mõni kohanimi.

Eestlaste ja sakslaste kõrval lisandusid Tallinna elanike hulka töenäoliselt juba 13. sajandist alates ka soomlased ja rootslased, lisaks vähemalt hooajaliste asukatena venelased, mis muutis keelesituatsiooni mõistagi kirevamaks kui pelgalt eesti ja saksa keele suhted.

### 13.–14. sajandi ametlikud dokumendid: ladina keel ja rahvuskeel

Kirjeldades eri keelte positsiooni 13. sajandil ja 14. sajandi esimesel poolel, tuleb toetuda peamiselt jurisdiktsiooniga seotud allikatele – kui üksikud religioosse sisuga importtekstid välja arvata, on need ainsad tollest ajast säilinud kirjalikud ülestähendused. Siia kuuluvad ülalmainitud Lübecki õiguse koodeksid ja Taani kuninglikud ürikud.

13. sajandi Lübecki õiguse tekstidest on Tallinnas säilinud ladinakeelne versioon 1257. aastast, alamsaksakeelne 1282. aastast ja selle samaaegne, täpsemalt dateerimata paralleeltekst.<sup>23</sup> Ei need ega hilisemad Tallinnas säilinud Lübecki õiguse koodeksid kajasta kohalikke eripärasid. Huvitav on nende koodeksite puhul aga kasutusviis: 1257. aasta ja

1282. aasta koodeksid, mis algavad kuningliku kinnituskirjaga, ei sisalda praktiliselt mingeid hilisemaid märkusi või muid kasutamisel, samas kui kolmandale, mitteametlikule ära- kirjale on 14. sajandi lõpul lisatud täiendavaid paragrahve, 16. sajandi keskel aga raehärrade ametivande tekste.

Vanuselt neljas Tallinna Lübecki õiguse koodeks on 1257. aasta teksti alamsaksakeelne tõlge koos Tallinnale antud Taani kuninglike ürikute tõlgetega. Paleograafilistel ja sisulistel kaalutlustel võib selle koodeksi kirjapaneku ajaks pidada 14. sajandi keskpaika. Teksti šrift on lohakavõitu, pärgament halva kvaliteediga, ürikutõlgete sõnastus kohmakas, mitmed dateeringud ekslikud. Nendele puudustele vaatamata on seda koodeksit kasutatud veel vähemalt 16. sajandi algul.<sup>24</sup>

Niisiis oli maahärra ladinakeelse kinnitusega seadusete teksti funktsioon eeskätt formaalne – selline tekst tõendas seaduse kasutamise õigsust. Seaduse sisu tundmaõppimiseks või teksti täiendamiseks aga pruugiti juriidilise kinnitusega rahvuskeelseid tekste, mis ei tarvitsenud olla vormilt korrektsed.

Selle olukorra illustreerimiseks võib tuua veidi hilisema näite 14. sajandi teise poole – 15. sajandi esimese poole rae märkmeraamatust, mis sisaldab muude tekstide seas 15. sajandi esimestel aastatel muudetud raekorralduste loetelu. Korralduste sisu on märgitud saksa keeles, nende muutmise või muutmata jätmise kohta käiv otsustus – *varietur* või *manet* – aga ladina keeles. Nii saksa- kui ka ladinakeelsed tekstiosad on kirjutatud ühe ja sama käega.<sup>25</sup> Teadaolevalt ei selgu sellest allikast ega mujalt, kuidas märkega *varietur* varustatud sät-

<sup>21</sup> Vt. sellise migratsiooni kohta nt. H. Strahm. Stadtluft macht frei. – Das Problem der Freiheit in der deutschen und schweizerischen Geschichte. Mainauvorträge 1953, Vorträge und Forschungen. 2. Lindau, Konstanz, 1955, lk. 112.

<sup>22</sup> Vt. paganlike nimesid nt. rae varasemates maksunimistutes. H. v. z. Mühlen. Schosslisten der Stadt Reval 1369–1372. Ein Querschnitt durch die Bevölkerungsentwicklung Revals von der Frühzeit bis zum ende des 17. Jahrhunderts. – Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands. Zeitschrift für vergleichende und preußische Landesgeschichte, Bd. 48. München, 2003, lk. 117–218.

<sup>23</sup> Vt. Tallinna Lübecki õiguse koodeksite kodikoloogilisi kirjeldusi: T. Kala. Lübecki õigus ja Tallinn. Tallinn, 1998, lk. 37–45.

<sup>24</sup> See sisaldab nii ladina- kui ka alamsaksakeelseid marginaalmärkusi, mis on 16. sajandi algul lisatud linnakirjutaja Reinold Korneri ja veel vähemalt ühe kirjutaja poolt (vt. T. Kala. Lübecki õigus, lk. 44).

<sup>25</sup> TLA, f. 230, n. 1, s. Ad 5, fol. 163r.

teid tegelikult muudeti. Analoogselt Lübecki õiguse koodeksitega võib aga täheldada, et muutmise formaalne akt jäädvustati keeles, mis oli kohane formaalsuste fikseerimiseks, st. ladina keeles.

Need näited puudutavad saksa keele rääkijaid ja nende keelekasutust kirjalikus asjaajamises. Tõenäoliselt puudus mitte ainult kirjaoskamatusel, vaid ka suurel osal kirjaoskajatest ladina keeles vilumus. Küll aga respektieriti seda keelt tema juriidilise väärtuse tõttu. Selles mõttes ei olnud rahvuskeel veel ületanud seadusandlikku laadi toimingute või täpsemalt nende kirjalikult fikseerimise piiri.<sup>26</sup> Kindlasti oli siin oma osa ka asjaolul, et rahvuskeelne juriidiline terminoloogia oli saksa keeleruumis kõrgkeskajal alles kujunemisjärgus.<sup>27</sup>

Kas nendes varastes ametlikes dokumentides leidub mingeid viiteid etnilistele suhetele või rahvustundele ning kas ja kuidas räägitakse neis tekstides eestlastest? Nagu mainitud, ei ole kirjaliku eesti keele näiteid sellest ajast säilinud, kui pärisnimed välja arvata. Küll aga nimetatakse eestlasi mitmel korral Taani kuninglikes ürikutes ja just eestlastena.<sup>28</sup> Hiljem muutub selle etnonüümi kasutamine suhteliselt haruldaseks, asendudes valdavalt mõistega mittede sakslane (*Undeutsch*). Eest-

laste etnonüüm oli kahtlemata kasutusel enne vallutust, see on tuntud näiteks kroonik Henrikule ja anonüümsele Taani dominiiklaste kroonikule,<sup>29</sup> ei nendest ega ka teistest 13. sajandi allikatest ei ilmne aga, kuidas eestlased end sel ajal ise kutsusid.

Aastal 1240 noomis Taani kuningas Erik oma ametnikke selle eest, et need ei tasunud õigeaegselt kümnist, seades neile ühtlasi eeskujuks eestlasi, kes tasusid makse korralikult.<sup>30</sup> 1345. aastal keelas kuningas Valdemar IV takistada eestlastel linnas kala müüa.<sup>31</sup> Mõlemal juhul on kasutatud sõna *Estones*. Valdemar IV ürikus, milles räägitakse kroonile kuuluva veski parandamisest, kasutatakse väljendit *Estones nostri*.<sup>32</sup> Kas see viitab mingile kindlale kuninga alamate kategooriale või on vaid retooriline detail, jääb teadmata. Küll aga saab öelda, et kuningas tähtsustas oma alamate enam-vähem võrdset kohtlemist, sõltumata nende etnilisest kuuluvusest.

Kuninga kirjas, mis puudutab veskit, esineb kaks mitteladinakeelset nimetust: saksa *overste mole* 'ülemine veski' ja eesti *Harienpe* 'Härjapea [jõgi]'. Mõlema nimetuse kohta on kasutatud väljendit *in vulgari*, tegemata vahet erinevate rahvakeelte vahel. Nende keelte ülesanne on puhtpraktiline, s.o. täpsustada kõne all olevaid objekte ja muuta tekst üheselt

<sup>26</sup> Vt. kirjaliku ja suulise kultuuri vahekorra selles seoses: H. Vollrath. Das Mittelalter in der Typik oraler Gesellschaften. – *Historische Zeitschrift*, 233 (1981), lk. 571–594; A. Mihm. Funktionen der Schriftlichkeit in der städtischen Gesetzgebung des Spätmittelalters. – *Zeitschrift für germanistische Linguistik*, 27 (1999), lk. 13–37.

<sup>27</sup> R. Schmiedt-Wiegand. Rechtssprache in althochdeutscher Zeit. – *Frühmittelalterliche Studien*, Bd. 30, 1996, lk. 1.

<sup>28</sup> Ühe tõlgenduse kohaselt võib eestlaste etnonüümi puhul olla tegu Läänemere idakalda rahvaste seas levinud omanimetusel tüübiga, mis on kujunenud "maarahva" mõistest. Vt. S. Karaliūnas. Aestii ja Eesti. – *Keel ja Kirjandus* 2003, nr. 6, lk. 401–416.

<sup>29</sup> Vt. S. Tugwell. Notes on the Life of St Dominic. – *Archivum Fratrum Praedicatorum*, LXVIII (1998), lk. 5–116, Appendix III, lk. 111.

<sup>30</sup> Liv, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten (LUB), Bd. I, hrsg. v. Fr. G. v. Bunge. Reval, 1853, Nr. 165, Juli 24, 1240: ... *et sicut Estonos dominis suis redditus suos afferunt, sic advocati nostri et alii domini dicto domino episcopo partem, quae ipsum de decimis contingit, afferre non omitant* ... Pole üheselt selge, kas eestlastel lasus traditsioonilises mõistest kümnise tasumise kohustus juba esimestest vallutusjärgsetest aastakümnetest alates või mitte. Siin mainitud maksud ei olnud suure tõenäosusega kümnis, vaid otsene maks maahärrale, mida saab võrrelda decima Slavorum-iga Lübecki diötseesis. Vt. W.-D. Hauschild. Kirchengeschichte Lübecks. Christentum und Bürgertum in neun Jahrhunderten. Lübeck, 1981, lk. 46.

<sup>31</sup> LUB, Bd. II, hrsg. v. Fr. G. v. Bunge. Reval, 1855, Nr. 839, September 29, 1345: ... *Pisces vero quoscumque intra murum civitatis venientes volumus et firmiter praecipiendo mandamus ab unoquoque Estone libere venundari, et ab omnibus emi, impedimento cuiuscunque procul moto* ...

<sup>32</sup> LUB, Bd. II, Nr. 838, September 29, 1345: ... *Insuper si saepedictum molendinum hic interim reparari seu meliorari necesse habent, hoc per capitaneum nostrum ibidem et Estonos nostros fieri volumus et mandamus* ...

mõistetavaks, keelte erinevusest rääkides oli ametlikus asjaajamises aga oluline vaid ladinakeelsus või mitteladinakeelsus.

### Alamsaksakeelse asjaajamise õitseng

Uus ajajärk eri rahvarühmade ja nende keelte vahelistes suhetes näib ühte langevat kirjaliku asjaajamise mahu kasvuga alates 14. sajandi teisest poolest. Selle muutuse üheks tähiseks on uue väljendi – *Undeutsch* – kasutuselevõtt eestlaste kohta. Väljendi *Undeutsch* tarvituselevõtu täpne aeg ei ole teada. Pole päris võimatu, et seda mõistet tunti juba 13. sajandil ning selle hilisem ilmumine allikatesse on seotud kirjaliku asjaajamise mahu suurenemisega, küll aga on ilmne eestlaste etnonüümi kasutuse suhteline vähenemine varasemaga võrreldes. Selles ei pea tingimata nägema maa põliselanike alavääristamispuudu kolonistide poolt, vaid pigem ehk kohaliku saksa identiteedi arengu tulemust ja selle identiteedi seostamist saksa etnonüümi ja keelega, mida hakati selgemalt vastandama mittede saksa omale. Samas kasutatakse tollastes allikates sakslaste etnonüümi väga harva.<sup>33</sup> See olukord on mõneti võrreldav eelkirjeldatud ladina keele ja rahvakeel(t)e

suhtega: kui varem oli tähtis märkida väljendi mitteladinakeelsust, pruukimata seejuures ladina keele enda nimetust, siis nüüd hakati märkima mittede sakslust või mittede saksakeelsust. Seega, erinevalt ladinakeelsest anonüümsest väljendist *in vulgari* või *vulgariter* hakati kasutama juba etnonüümi abil moodustatud sõna. Teatavasti ei tähistatud sõnaga *Undeutsch* tavaliselt keda tahes mittede sakslasi või nende keelt, vaid esmajärjekorras eestlasi. Rootslaste, soomlaste ja venelaste puhul eelistati nende etnonüümi.<sup>34</sup>

Nagu teada, leidub eesti keeles arvukalt alamsaksa – seega keskaegseid – laene, samas kui ülemsaksa laene esineb tunduvalt vähem.<sup>35</sup> Ent ka eestikeelsed sõnad tungisid omakorda kohalike sakslaste keelekasutusse.<sup>36</sup> Tallinna rae 1357. aasta korralduses sätestatakse, et linlastel on heinaajal lubatud niita heina kolme päeva jooksul mitte enama kui viie vikatiga, kusjuures sõna “vikat” on kirjutaja pruukinud eestikeelsel kujul: *vickete*.<sup>37</sup>

Siia võib lisada hästituntud näite eestikeelsest sõnast *Henkepeve* või *Hinkepeve*, mida linnakirjutajad on kasutanud eriti 15. sajandi rae arveraamatutes, seda ka dateerimisel. Sel päeval pidasid raehärrad regulaarselt jootusid, millega seoses on fikseeritud kulutused

<sup>33</sup> Üks vähesed selle etnonüümi varase kasutamise näiteid leidub 14. sajandi keskpaiga rae märkmeteraamatus: TLA, f. 230, n. 1, s. Aa 6d, f. 3r, 1356 (siin ja edaspidi pole editeerimata allikatest pärit tsitaatide ortograafiat muudetud. Pärisnimed on kirjutatud suure algustähega ning lisatud on interpunktsioonimärgid): *Anno eodem post diuisionem apostolorum Laurencius Vinne, Meye Hinke, Meles Melentoye et vnus qui seruius vni dicto Meles de villa Yckauere [Igavere] – predicti euaserunt, quorum socius decollatus, quia vnun theutunicum in via interficere voluerunt et eundem spolauerunt*. Igavere asukohast vt. täpsemalt P. Johansen. Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Kopenhagen, Reval, 1933, lk. 601.

<sup>34</sup> Sellest reeglist on üksikuid erandeid. Vt. nt. lihunike skraud aastast 1394, LUB, Bd. IV, hrsg. v. Fr. G. v. Bunge, Reval, 1859, Nr. 1365, kus ka rootslasi on nimetatud *Undudesche*. 1509. aasta lihunike skraas nimetatakse sakslasi, rootslasi ja mittede sakslasi aga juba eraldi. Vt. TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, f. 47r: *Item. De dem Ampte duchtich ys vor enen Meister knecht, he sy dutdesch, Swede edder vndudesch, de sal ock wert weszen des Amptes*. *Ibid.*, f. 48r: *Item. Szo sollen in vnszem ampte wesen dutdesche, Swedesche vnd vndudesche, duszer mach wesen szo vele alse der lede syn in den Scharen*.

<sup>35</sup> R. Hinderling. Die deutsch-estnischen Lehnwortbeziehungen; P. Ariste. Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised, 14. Tallinn, 1981, lk. 97–109.

<sup>36</sup> Kohalikest keeltest pärit sõnade kohta baltisakslaste kõnepruugis vt. V. Kiparsky. Fremdes im Baltendeutsch. – Mémoires de la Société Néo-Philologique de Helsingfors, XI. Helsinki, 1936.

<sup>37</sup> TLA, f. 230, n. 1, s. Aa 6d, f. 3v [1357]: *Witlich si dat wy Ratmanne ene wilkore ghemaket hebben der nüt vnd bequemeghet willen. So wan de tid komet dat men dat hoy slan scal, so scal neman to voren merken wan er dat men dat kundeghet heft. So scal en iewelich borghere de hoy slan, wil slan myt vif vicketen dre daghe vor dat he dat, dat nen man den anderen vor driuen scal by ener mark sylueres. Desse wilkore scal stan also langhe de wile dat dat den Ratmannen güt dunket*.

söögile ja joogile. Samalaadseid pidustusi korraldasid raehärrad endile ainult jõulude ja vastlate, mõnikord ka mardipäeva puhul. Selle püha puhul on oletatud eelkristlikku tausta, päev kinnistus 2. novembrile aga mõistagi katoliikliku kalendri mõjul. Hingedepäeva olulisus eesti rahvatraditsioonis hilisemal ajal on üldtuntud,<sup>38</sup> päeva populaarsus keskaegsete raehärrade seas jääb aga ühese seletuseta. Pole võimatu, et 15. sajandiks, kust pärinevad *Hinkepeve* sagedased mainimised alamsaksa keelsetes allikates, oli selle pidustuse näol tegu jäänukiga varasematest aegadest, kui mõni raehärra võis ju teoreetiliselt olla kohalikku päritolu. See on siiski vaid spekulatsioon ja varaste raehärrade etniline kuuluvus ei olegi siinses seoses otsustava tähtsusega, küll aga on oluline see, et kohaliku rahva seas tuntud päeva nimetati saksakeelsetes allikates tema eestikeelse nimega.

Samalaadseid näiteid võib tuua ka hilisemast ajast. 1522. aastal sõlmis Tallinna dominiiklaste konvendi prokuraator David Sliper lepingu kolme kivimurdjaga, tehes selle kohta märke ka oma arvepidamise mustanditesse.<sup>39</sup> Kahe Sliperi palgatud kivimurdja – Hansu ja Lauri – puhul on kasutatud nende eestikeelset ametinimetust *kivemurdi*.<sup>40</sup> Niisiis pidi tegu olema eestlastega. Selles, et saksa päritolu dominiiklane suutis vabalt kirjutada eestikeelseid sõnu, pole midagi üllatavat, eriti kui arvestada ordu suurt osa põliselanikele jutlustamisel ja nende hingehoiutöös.<sup>41</sup> Pealegi pidid eri osapooled juba praktilistel kaalutlustel teineteise keelt kuigipalju mõistma.

David Sliperi väljend kivimurdjate palkamise kirjelduses *Ick bin ouer engekomen* – “ma jõudsin kokkuleppele” – näitab ilmselt, et prokuraator rääkis ise kivimurdjatega läbi.

Prokuraator kasutas eestlastest rääkides eestikeelset sõna, kuigi samas sissekandes esinevad ka vastavad alamsaksa sõnad *steenbrecker* ja *steenwerter*, seda aga juhul, kui räägitakse kivimurdja ametist üldiselt, pidamata silmas ühtegi kindlat isikut. Niisiis viidati eesti päriolu inimestele või asjadele nende eestikeelse nime(tuse) abil ka siis, kui selleks ei olnud tegelikku vajadust, st. kui adekvaatsed saksa- või ladinakeelsed nimetused olid olemas. Kas selle põhjuseks oli inimese või asja hõlpsama identifitseerimise vajadus või lihtsalt väljakujunenud kõnepruuk, sellele ei saa tagantjärele enam vastata.

Ulatuslikke võimalusi selliste situatsioonide kirjeldamiseks, kus erinevate keelte kasutajad lähemalt kokku puutusid, pakuvad kohtuprotokollid.<sup>42</sup> Kohtuasjade arutamise seoses ei mainita kunagi mingi keele kasutamise või vältimise nõuet ega eesti keele puhul tõlkimisvajadust. Niisiis ei olnud vastastikune mõistmine vähemalt suulise suhtlemise tasandil probleem ja ka eesti keele kasutamist salliti või vähemalt taluti.

## Kirikuelu

Millised olid aga eesti keele kasutamise piirid, st. kui palju ja mis tasanditel seda suuliselt pruugiti või millises ulatuses saksa-

<sup>38</sup> I. Paulson. Vana eesti rahvausk: usundiloolisi esseid. Tartu, 1997, lk. 153–154.

<sup>39</sup> TLA, f. 230, n. 1, s. Bk 3, f. 58v: *Item. Ick byn ouer engekomen myt den steen breckkers als by namen Peter Pulck op Yuen Hunynckhusen culen vnd Hans Kyuemurdi, her Heyse syner culen vnd Lauri Kyuemurdi op der steen werter culen, dat se my schollen vth lesen vnd vth lesen lathen de aller besten stene vnd by namen weluesten. Des hebbe ick en gelauet van ysliken hupen 1 f. tho dranck gelde. Hir op entfang. 3 f. op vnser leuen frowen dach visitationis.*

<sup>40</sup> Kivimurdjate ametis oli eestlasi traditsiooniliselt palju. Näiteks esineb ka Tallinna varasemas kodanikeraamatus 15. sajandi algul just kivimurdjate seas eesti nimesid, nt. Kawemele, Kulpesu. Vt. Das Revaler Bürgerbuch 1409–1624, hrsg. v. O. Greiffenhagen. – Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv, Nr. 6. Reval 1932, lk. 2, 13.

<sup>41</sup> Vt. G. v. Walther-Wittenheim. Die Dominikaner in Livland im Mittelalter. Die natio Livoniae. – Institutum Historicum FF. Praedicatorum Romae ad S. Sabinae. Dissertationes historicae, fasciculus IX. Roma, 1938, lk. 100–104.

<sup>42</sup> Vt. E. v. Nottbeck. Die alte Criminalchronik Revals. Reval, 1884; E. v. Nottbeck, Der Revalsche Gerichtsvogt und seine Protokolle von 1436 und 1437. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, Bd. III (1887), lk. 31–77.

keelne eliit seda soodustas? Siin pakub kõige kõnekamaid näiteid kirikuelu.

Nagu eespool mainitud, on varasem historiograafia pannud väga suurt rõhku reformatsiooni osale eestlaste keele ja kultuuri arengus ning vastupidi: “Just nimelt Liivimaa rahvusküsimus annab võtme Liivimaa usuküsimuse ning seega ka reformatsiooni siinsete ülesannete ja erijoonte mõistmiseks... Alles reformatsioon tõi kaasa suuri muutusi mentaliteeti, alles Martin Lutheri õpetus ja evangeeliumi esiletõstmine puhtakujulise jumalasõnana äratas kiriku huvi rahvakeelte vastu.”<sup>43</sup> See baltisaksa luterlikust propagandavaimust kantud väide peab eeskätt paika saksa keele osas. Luterlik reformatsioon, ükskõik, millised ka olid tema universaaltoed, kujunes lõppkokkuvõttes eeskätt saksa rahvuslikuks ürituseks,<sup>44</sup> mistõttu selle võimaliku arendavat mõju teistele keeltele peaks käsitama suure ettevaatusega.

Enne reformatsiooni olid nn. mittesaksa kantslid (*undudesche prediktstole*) olemas kõigis Tallinna kirikutes (Toompea kohta pole andmeid säilinud). Niisiis kuulus eesti keeles jutlustamine vähemalt hiliskeskaegses Tallinnas igapäevaste asjade hulka. Fikseerides Tallinna Jaani seegi kabeli vaimuliku palga 15. sajandi lõpul, kirjutas seegieestseisja Johan Kullert: “Kuna Püha Johannese kiriku preestri sissetulek on tagasihoidlik, määrasin talle lisaks 6 marka [aastas], mille eest ta peab

vähemalt jutlustama haigetele evangeeliumi, õpetama neid ja lausuma õnnistamisi.”<sup>45</sup> Keskajast puuduvad seegielanike nimekirjad, allikates läbivalt esinev väljend *arme elende seke* – “vaesed viletsad haiged” või lihtsalt *arme seke* – “vaesed haiged” lubab aga oletada, et suur osa seegielanikke vaevles mitte ainult pödura tervise käes, vaid oli varanduslikult viletsal järjel. Just nende seas võib tõenäoliselt pidada eestlaste suurt osakaalu ja seega ka õpetamise ja õnnistamise<sup>46</sup> toimumist eesti keeles.

Pole kuigi usutav, et mittesaksa kantslite juures, samuti maakirikutes teenivad preestrid teadsid kõiki vajalikke tekste (palved, katekismuse küsimused-vastused), mida katoliku kirikus rahvuskeelsetena pruugiti, eesti keeles peast ja olid õppinud neid ainult suuliste eeskujude järgi.<sup>47</sup> Vajalike eestikeelsete tekstide, lisaks nimetatutele ka näiteks jutluste koostamine ei olnud ilmselt kuigi suur probleem: lisaks sellele, et saksa preestrid võisid kireva rahvusliku koosseisuga linnas omandada teisi keeli, oli Tallinnas nähtavasti nii eesti päritolu preestrid kui ka dominiiklasi, kristlike nimede kasutamise tõttu on seda aga enamasti raske tõestada.<sup>48</sup> Nagu eespool mainitud, pärinevad esimesed kirjalikud eestikeelsed religioossed tekstid – Meie Isa ja Ave Maria palved, usutunnistus ja katken did katekismusest – siiski alles 1520.–1530. aastatest.<sup>49</sup> Oluline on aga märkida, et ka saksakeelseid katolikuageid religioosse

<sup>43</sup> J. Kivimäe. Luterliku reformatsiooni kultuurimõjud Eestis. – Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Artiklite kogumik III, koost. J. Kivimäe. Tallinn, 1987, lk. 34, 37.

<sup>44</sup> Vt. lähemalt W. Besch. Die Rolle Luthers in der deutschen Sprachgeschichte. – Schriften der Philosophisch-historischen Klasse der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Bd. 12 (1999). Heidelberg, 2000.

<sup>45</sup> TLA, f. 230, n. 1, s. Bd 1a, pag. 42: *Noch an geseen, dat sunte Johans vnd der seken kerckhere nicht grot en heuet heb ick eme noch 6 mr. to gesecht to gevene, dat he den seken vor prediken sall tome mynnsten dat ewangelium, enne dar vor leren vnd segen.*

<sup>46</sup> Õnnistamiste (*segnen*) all mõeldi tavaliselt Meie Isa ja usutunnistuse lausumist. Vt. K. Schiller, A. Lübben. Mittelniederdeutsches Wörterbuch, Bd. IV. Bremen, 1878, lk. 169: *de lude to seghende is to gelaten mit deme vader unse unde mit deme gelouen.*

<sup>47</sup> Vt. sama T. Paul. Eesti piiblitõlke ajalugu, lk. 100. Samas esitatud oletus, et juba 13. sajandil võis olla eestikeelseid käsiraamatuid, tundub siiski liiga julge.

<sup>48</sup> Nt. Ludeke ja Henricus Karwel, Jacobus Kotteky, Hinricus Kedder, Baltasar Wannemann, Henricus Gerven, Nicolaus Jerver, Nyclus Tulle. Vt. täpsemalt P. Johansen, H. v. z. Mühlen. Deutsch und Undeutsch, lk. 342. Nyclus (Nikolaus) Tulle ema kohta on öeldud, et ta elas maal veski juures “ega olnud kellegi oma” (E. v. Nottbeck. Criminalchronik, lk. 59), mis peaks viitama Tulle eesti päritolule.

<sup>49</sup> Vt. P. Johansen. Estnische Gebete; E. Ehasalu, K. Habicht, V.-L. Kingisepp, J. Peebo. Eesti keele vanemad tekstid, lk. 28–29, 59–60.

sisuga tekste on Eestis teadaolevalt säilinud vaid paar tükki.<sup>50</sup>

1476. aastal alustas Tallinna Niguliste kiriku eestseisus Claus Maesi, Marquard Bretholti ja Rynolt van Werne isikus uue mittedakslastele mõeldud altari rajamist, milleks plaaniti kulutada 1000 Riia marka.<sup>51</sup> Seda võib pidada äärmiselt kulukaks ettevõtmiseks. Rynolt van Werne märkmetes seisab: "... selle altari juures peab teenima preester ja sinna tulevad eestlased ja ta peab pidama mittedakslastele jutluse iga püha päeva hommikul ja õpetama rahvale Meie Isa ja Ave Mariat ja usutunnistust ja kümnet käsku ja muud, mis tuleb rahvale kasuks nende hingede päästmisel ..." <sup>52</sup> See ülestähendus väärib tähelepanu mitmel põhjusel. Tegu on ühega vähestest hiliskeskaegsetest tekstidest, kus eestlasi on nimetatud mitte ainult mittedakslasteks, vaid ka eestlasteks – *esttens*. See on ka üks väheseid juhtumeid, kus räägitakse keelekasutusest: *sermon don vp vndussche*. Ettekirjutusi ühe või teise keele kasutamise kohta mingis konkreetsetes situatsioonis Tallinna allikates enne 15. sajandi teist poolt ei esine.

Kirjanduses on viidatud hiliskeskajal, eriti pärast Konstanzi ja Baseli reformikontsiile ka Eestis laiemalt levinud kirikusisesele liikumisele, mille käigus hakati muu hulgas rohkem tähelepanu pöörama kohalike keelte kasutamisele.<sup>53</sup> Samas puuduvad meil allikad,

mis võimaldaksid kirjeldada samu kirikuelu aspekte varasemal ajal.

Ülaltoodud näiteid eesti keele kasutamisest kirikus saab vaadelda nii positiivsest kui ka negatiivsest küljest. Ühelt poolt ei jää kahtlust, et eesti keelt kasutati ja peeti vajalikuks eestlaste omakeelse usulise harimisega tegelda. Teisalt kõneldakse eestlaste usu-elust allikates sageli kui eraldi valdkonnast – jutt on mittedaksa kantslitest, mittedaksa preestritest jne., samas ei räägita aga kunagi saksa jutlustest või preestritest. Niisiis pole vähemalt hiliskeskajal põhjust rääkida keelelisest võrdsusest (linna) kirikuelus. Eesti keele tarvitamist käsitleti siiski teatud mõttes erandlikuna, võrdluses järgnevate perioodidega on küsimus aga selles, kui levinud need erandid olid.

## 16. sajand ja õiguslikud küsimused

16. sajandi jooksul muutus kihistumine Tallinna elanike seas üha ilmsemaks. Kuigi eestlaste osakaal linnas pigem kasvas kui kahanes, kärbiti mitmel elualal nende õigusi. Paremate käsitööalade esindajaid koondav Kanuti gild püüdis vabaneda põliselanikest liikmetest, Olavi gild aga, kuhu kuulus palju eesti käsitöölisi, kaotas linnaelu olulisemate küsimuste otsustamisel järk-järgult tähtsuse.<sup>54</sup> Suurenes nende eestlaste arv, kellel polnud

<sup>50</sup> Eesti Ajaloomuuseumis on hoiul 15. sajandi keskpaigast pärit alamsaksakeelne psalmide kommentaar (Eesti Ajaloomuuseum, 54–119), Tallinna Linnaarhiivis kaks hilisemast köitest leitud alamsaksakeelse palveraamatu lehte (vt. T. Kala. Unustatud katkendid. Cm 25 Tallinna Linnaarhiivis. – Tuna 2000, nr. 1, lk. 15–18). Vanemate köidete süstemaatiline läbivaatamine võib päevavalgele tuua veel mõne köitetäiteks kasutatud rahvakeelse religioosse teksti, nende arv jääb aga igal juhul väga piiratuks.

<sup>51</sup> TLA, f. 230, n. 1, s. Bk 2 I, f. 37r: *Anno [14]76, 5 dage in meye als wy des ens weren als Claus Maes vnd her Marquard Bretholt vnd ik Rynolt van Werne vnd geuen teyn hundred mr. to en altar to buwen myt aller tho behorynghe in de ere sunte Annen vnd der leuen iunckvrouwen Maryen tho loue vnd to eren myt eren geslechte ...*

<sup>52</sup> *Ibid.*: ... *hir tho sal wesen en prester, de dat altar sall bolesen, dat he sal estens komen. De sal alle hyllyge dage des morgens den vndusschen en sermon don vp vndussche vnd leren dem volke dat Pater Noster vnd dat Aue Marien vnd dem gelouen vnd de gebode godes vnd vort wat dem volke nütte is to der selen sabycheyt ...* Sisult on nõudmised põhimõtteliselt samad, mis Riia peapiiskopi Johannes Ambundi poolt Valga maapäeval antud korraldustes. Vt. Akten und Reccesse der livländischen Ständetage. Erster Band (1304–1460), erste Lieferung. Riga, 1907, Nr. 299, § 4.

<sup>53</sup> Vt. I. Põltsam. Eesti raamatu ajaloo algus – kas luterliku või katoliikliku kirjasõnaga? – Tuna 2000, nr. 2, lk. 16.

<sup>54</sup> A. Margus. Katalog des Stadtarchivs Tallinn IV, Archiv der St. Kanutigilde. Tallinn, 1938, lk. XXIV–XXXIII; A. Margus. Rahvus- ja sotsiaalvahekordade teravnemine.

varanduslikel põhjustel võimalik kodanikuks saada.<sup>55</sup> Eestlastest kodanike arv polnud küll ilmselt kunagi olnud kuigi suur – tõi ju kodanikuseisus endaga kaasa mitte ainult auväärsema staatuse, vaid ka kohustusi.<sup>56</sup> Sellegipoolest ei olnud eestlaste tõusu sotsiaalses hierarhias varem nii sihikindlalt takistatud (kuigi mitte otseste seadusandlike vahenditega) kui 16. sajandil.

Rööbiti nende muutustega teisesid ka dokumentide koostamise ja säilitamise põhimõtted. Suuliste tehingute tähtsus taandus kirjalike ees. Loobuti praktikast, mille puhul sihipäraselt säilitati peamiselt puhtaskirjutatud tekste, ja sellest tulenevalt ilmub 16. sajandi allikmaterjali hulka palju mustandeid. Niisiis saab selle aja käsitlemisel kasutada materjale, mille sarnased varasemast ajast kas puuduvad või on väga napid.

Vaadelgem kaht samaliigilist 16. sajandi teksti, millest üks on saksa-, teine eestikeelne. Mõlemad kujutavad endast truudusvannet linna uuele isandale. Saksakeelse teksti sisu pärineb 1530.–1560. aastatest. See on rae-härrade truudusvanne Saksa Ordu Liivimaa meistrile,<sup>57</sup> mis on hiljem kohandatud truudusvandeaks Rootsi kuningale.<sup>58</sup> Tekst on kirja pandud 1569. aastal ehk siis, kui uus Rootsi kuningas Johan kõrvaldas troonilt oma venna Erik XIV. Nimelt on nii valimise ja vannutamise kord kui ka kõik vandetekstid kirjutatud ühel ajal ja ühe kirjutaja poolt, vandesse Erik

XIV-le on aga sama kirjutaja käega tehtud parandus ja asendatud Eriku nimi Johani omaga. Vanne ordumeistrile on ilmselt üles tähendatud kui eeskujule, sümboliseerimaks vandeandmise kombe järjepidevust.

Eestikeelne tekst on mittesakslaste truudusvanne Saksa Ordu Liivimaa meistrile Hermann von Brüggeneyle. Selle teksti on käekirja järgi otsustades kirja pannud Johann Sulstorp, kes aastatel 1536–1539 täitis Tallinna kodanikeraamatut. Sulstorp oli 1530. aastate algul olnud Saare-Lääne piiskopi Reinholdi notar ja sekretär.<sup>59</sup> Tegu oli niisiis mitte ainult kõrgel ametikohal oleva, vaid notari ametit arvestades ka ülikooliharidusega inimesega.

Arvestades Brüggeney ametisseastumise aega ja Sulstorpi tegevusaega linnakirjutajana, pärineb mittesakslaste vanne ilmselt 1536. aastast.<sup>60</sup> Erinevalt ülalmainitud rae-härrade vandest ei ole see puhtandtekst, vaid mustand lahtisel paberilehel, mis sisaldab ka teisi, sedapuhku saksakeelseid tekste. Neid on kokku kolm: 1) linnateenrite vanne, mille käekirja järgi otsustades on kirja pannud Laurentius Schmidt, kes täitis kodanikeraamatut aastatel 1541–1570;<sup>61</sup> 2) 11 nime vande all,<sup>62</sup> mis on samuti kirjutatud Laurentius Schmidt käega. Paari nime juures oleva täienduse *hues slutel* või *sluter* järgi otsustades võis tegu olla raevangla võtmehoidjatega.<sup>63</sup> Kahele nimele on lisatud aastaarvud 1567 ja 1570;<sup>64</sup> 3) paarislehe esimesel poolel<sup>65</sup> on 1557. aastaga da-

<sup>55</sup> P. Johansen, H. v. z. Mühlen. Deutsch und Undeutsch, lk. 286–294.

<sup>56</sup> *Ibid.*, lk. 291–292.

<sup>57</sup> TLA, f. 230, n. 1, s. Cm 10, fol. 2v–3r.

<sup>58</sup> *Ibid.*, fol. 4r: vanne, mida on alustatud kui vannet Erik XIV-le, siis algusest neli ja pool rida maha tõmmatud ja jätkatud kui vannet Rootsi kroonile ja Tallinna linnale (*der loffliken kronen tho Sweden vnd der Stadt Reuel*); fol. 4v–5r: vanne Johann III ja Tallinna linnale.

<sup>59</sup> L. Arbusow. Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert. Dritter Nachtrag. Mitau, 1913, lk. 208.

<sup>60</sup> Vt. transkriptsiooni P. Johansen, H. v. z. Mühlen. Deutsch und Undeutsch, lk. 291. Vt. ka E. Kobolt. Alam-saksa-aegsete eestikeelsete tekstide ortograafiast. – Eesti Keel 1929, nr. 7–8, lk. 129–168, eriti lk. 137; E. Ehasalu, K. Habicht, V.-L. Kingisepp, J. Peebo. Eesti keele vanemad tekstid, lk. 61.

<sup>61</sup> Kodanikeraamatut täitnud kirjutajate käekirjade kohta vt. Das Revaler Bürgerbuch 1409–1624, lk. VIII ja vrd. TLA, f. 230, n. 1, s. Aa 5.

<sup>62</sup> Viis esimest nime on kirjutatud teise tindiga ja ilmselt enne linnateenrite vannet, kuus viimast nime ja linnateenrite vanne paistavad aga olevat kirjutatud enam-vähem ühel ajal. Siis on lisatud ka sõnad *hues slutel* esimese nime Rinolt Barnefur juurde.

<sup>63</sup> K. Schiller, A. Lübben. Mittelniederdeutsches Wörterbuch, Bd. IV, lk. 254–255, sluter.

<sup>64</sup> *Jane Huldeman hues sluter Anno 67 den 12 Aprilis ... Wylhelm helste Anno 70 den 15 April.*

<sup>65</sup> TLA, f. 230, n. 1, s. BK 12 I, fol. 1v.

teeritud mustand Tallinna rae kirjast, millega Cristoffer Luneborch<sup>66</sup> vabastatakse tema palvel Tallinnas antud kodanikuvandest, et ta võiks saada kodanikuks kusagil mujal. Seega on kõik mustandlehel olevad tekstid ühel või teisel viisil seotud (truudus)vannetega ning lehte on kasutatud vähemalt 34 aasta jooksul ehk ajavahemikus 1536–1570.

Mittesakslaste vanne Hermann von Brügeneryle on vanim ilmalik eestikeelne tekst. Siin on esmakordselt kirjasõnas mainitud ka linna nime tema eestikeelsel kujul – *tallyna*. Oluline on ka teksti väline ilme, selle šrift ja paigutus.<sup>67</sup> See ei erine millegi poolest sama perioodi saksakeelsetest mustandtekstidest. Seega ei valmistanud eesti keeles kirjutamine Johann Sulstorpile mingeid raskusi. Ta pidi selliseid tekste olema varemgi koostanud, ilmselt ei peetud nende sihipärast säilitamist aga oluliseks.

Intrigeeriv on vande pealkiri – *Juramentum der vndudeschen*. Kas viitab selline sõnakasutus mittesakslaste juriidilises mõttes eristaatusele, mis tingis ka eraldi vandeteksti koostamise või tähendab see pelgalt viidet teksti keelele?

Võrreldes mittesakslaste vannet teiste samast ajast pärit truudusvannete tekstidega. Teadaolevalt varasem kirjalikul kujul säilinud linna truudusvanne ordumeistrile pärineb 23. märtsist 1525. aastast, mil raehärrad ja bürgermeistrid käisid Toompeal kogu linnakogukonna nimel vandumas truudust ordumeister Wolter von Plettenbergile.<sup>68</sup> Kui võrrelda selle teksti sõnastust mittesakslaste vande omaga,

siis ei erine see millegi poolest, kui välja arvata ordumeistri nimi ja lõpuvormel, kus esimesel juhul nimetatakse Jumalat ja tema pühakuid, teisel juhul aga Jumalat ja evangeeliumi. Niisiis ei tähendanud “mittesakslaste vanne” mingeid sõnastuslikke või sisulisi eripärasid, vaid just erinevust keeles – keelel on siin juriidiline kaal.

Võimalik, et eesti keeles vande andmise tava võib seostada vana arusaamaga sellest, et lubadus tuleb selleks, et see kehtiks, anda töotajale mõistetavas vormis.<sup>69</sup> Sel juhul võiks eesti keeles vandumise praktikast 16. sajandil pidada reliktiks varasemast ajast, näiteks 13. sajandi algupoolest, mil saksa keele mõistmine ei olnud maa päriselanike hulgas linnas veel levinud. Võib oletada, et emakeeles vande andmise pruuk püsis pidevalt alates maa vallutamisest kuni uusajani välja. 17. sajandist on säilinud erinevaid linna- ja kirikuametnike ning -teenrite vandetekste nii eesti kui ka saksa keeles vastavalt sellele, mis rahvusest oli ametikoha tõenäoline täitja.<sup>70</sup>

Seega olid nii eesti kui ka saksa keele juriidilises kasutuses omad piirid esmajärjekorras tõenäoliselt mitte seetõttu, et neid keeli ei oleks vastastikku mõistetud, vaid seetõttu, et vale keele kasutamine võis muuta kehtetuks selles keeles sooritatud akti.

Ülalmainitud hilisemaid analoogiaid arvestades ei olnud vandumine truudusakt mitte ainult maahärra puhul, vaid ka paljudesse erinevatesse ametitesse astudes, alates raehärrast ja lõpetades hauakaevajaga. Kui üks juhuslik 15. sajandi keskpaiga raehärrade ametivande mustand välja arvata,<sup>71</sup> pole

<sup>66</sup> Cristofer Luneborch esineb Tallinna kodanikeraamatus 1537. ja 1552. aastal (Das Revaler Bürgerbuch 1409–1624, lk. 55, 1537; lk. 69, 1552).

<sup>67</sup> TLA, f. 230, n. 1, s. BK 12 I, f. 2v.

<sup>68</sup> Tekst esineb ära kirjana nt. Tallinna kodanikeraamatus, vt. Das Revaler Bürgerbuch 1409–1624, lk. 46. Kuna Plettenbergi-eelsete vannete tekste pole säilinud, on oletatud, et enne Plettenbergi kollektiivse vande andmise praktika puudus. Vt. J. Kreem. The Town and its Lord. Reval and the Teutonic Order (in the fifteenth century). – Tallinna Linnaarhiivi Toimetised, nr. 6. Tallinn, 2002, lk. 45. Rangelt võttes teame vaid seda, et teadaolevalt ei ole säilinud 1525. aastast varasemaid kodanikuvande tekste, ei kollektiivseid ega individuaalseid. Vt. 16. sajandi vannete kohta ka E. v. Nottbeck. Die Huldigungen der Stadt Reval im 16. Jahrhundert. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, Bd. III. Reval 1887, lk. 216–235.

<sup>69</sup> Vt. S. C. Rowell, Lithuania Ascending. A pagan empire within east-central Europe, 1295–1345. Cambridge, 1995, lk. 143, 145.

<sup>70</sup> TLA, f. 230, n. 1, s. BK 12 VI.

<sup>71</sup> LUB, Bd. IX, hrsg. v. H. Hildebrand. Riga, Moskau, 1889, Nr. 674.

selliseid tekste ajast enne 16. sajandi teist veerandit säilinud, sellest perioodist alates mitmesuguste vannete hulk aga kasvab. Esimeste seas võib Wolter von Plettenbergile ja Hermann von Brüggeneyle antud vannete kõrval nimetada raehärra vannet ja raekirjutaja vannet, mille 24. aprillil 1536. aastal pani kirja raehärra Thomas Vege sack. Niisiis, enne 16. sajandit lihtsalt puudus kas vandetekstide sihipärase üleskirjutamise või selliste ülestähenduste sihipärase säilitamise komme.

## Reformatsioon ja kirjakeel

Kui muudel elualadel võib, niipalju kui napid allikad seda võimaldavad, täheldada eesti keele staatuse suhtelist stabiilsust keskja varauusajal, siis kirikuelus algas seoses reformatsiooniga eesti keele positsioonide selgelt täheldatav kaotamine. Vajadust teha kirikusiseses keelekasutuses olulisi muudatusi võib Eesti puhul suuresti pidada kunstlikult tekitatuks. Miski ei osuta sellele, et siinses kirikus olu ku enne usupuhastust ladina ja rahvakeelte vahel mingit antagonismi. Nagu eespool kirjeldatud, oli nii saksa kui ka eesti keelel kirikuelus oma koht ja edasine rahvakeelsete elementide lisamine teenistusse ei

toonud endaga kaasa sellist ulatuslikku intellektuaalset nihet nagu mõnes teises Euroopa piirkonnas.<sup>72</sup>

1525. aastal esitas luterlik jutlustaja Johann Lange, kes oli Tallinna saabunud 1523. aasta paiku,<sup>73</sup> raele kirikuelu protestantlikus vaimus reorganiseerimise plaani. Selles rõhutas ta selgelt, et kirikuteenistus peab toimuma saksa keeles.<sup>74</sup> Mõistagi oli niisuguse sätte mõte selles, et teenistus ei pea toimuma ladina keeles, samas ei ole aga mainitudki eestikeelset kirikuteenistust. See ei tähenda siiski, et uustulnuk Lange poleks olnud kohalikest rahvuslikest eripäradest teadlik. Vastavalt tema plaanile pidi eestlastele antama kasutada eraldi kirik – endine dominiiklaste Katariina kirik.<sup>75</sup> Võrreldes katolikuajaga, mil mittedaksa kantsel asus igas kirikus, oli Lange plaanis võetud varasemast tunduvalt selgem suund rahvuslikule segregatsioonile.

Nagu teada, mainib Lübecki toomhärra Johannes Brandes 1525. aastal eesti-, läti- ja liivi- või saksakeelseid religioosse sisuga trükiseid, 1535. aastal aga trükitakse Wittenbergis Simon Wanradti katekismus – esimene tänini osaliselt säilinud eestikeelne raamat, täpsemalt eesti- ja alamsaksa paralleeltekst.<sup>76</sup> Tegu ei olnud siiski nii suurejoonelise eesti keele triumfiga, nagu sageli kujutatud.<sup>77</sup>

<sup>72</sup> Vt. nt. T. Rosendale. *Fiery tongues: Language, Liturgy, and the Paradox of the English Reformation*. – Renaissance Quarterly, vol. LIV, nr. 4.1 (2001), lk. 1142–1163.

<sup>73</sup> L. Arbusow. *Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland*. Leipzig, Riga, 1919, lk. 279.

<sup>74</sup> TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, f. 87v: ...*Int erste dat alle gades denst schal gescheen vp dudissche spraeke, id syn gesenge edder myssen*.

<sup>75</sup> *Ibid.*, f. 88r: *Item van den vndudisschen dath me den wolde vorordenen ene kercke dar sze des hilgen dages vnd ock alle wecken dry mal mochten Christlick vnderwyszeth werdenn. fol. 88v: De Moncke kercke is vor de vndudisschen vorordent vnmmb darsuluigest alle heyllige vnd werkeldage en vortopredigen vnd gothlicken denst tho holden*. Dominiiklaste konvent saadeti rae poolt laialil 1525. aasta jaanuaris, jutlustajavendade kirik põles 1531. aastal maha. 16. sajandi lõpuni jätkus eestikeelne jutlustamine piiratud ulatuses teistes Tallinna kirikutes. Vt. P. Johansen, H. v. z. Mühlen. *Deutsch und Undeutsch*, lk. 344–345, 350–352.

<sup>76</sup> H. Weiss, P. Johansen. 400-aastane raamat. Wanradt-Koelli katekismus 1535. aastast. Tallinn, 1935; K. Altfortelschow. Wanradt-Koelli katekismus ja tema aeg. *Der Katechismus von Wanradt und Koell und seine Zeit*. – Eesti vanimad raamatud Tallinnas. Die ältesten estnischen Bücher in Tallinn (Reval). Tallinn, 2000, lk. 63–93. 1525. aastast pärit teade eestikeelse trükitud raamatu kohta ei luba selle tänini leidmata trükise iseloomu üle täpsemalt otsustada. Vt. J. Kivimäe. Eestikeelsest trükisest anno 1525. Über den estnischen Druck anno 1525. – Eesti vanimad raamatud Tallinnas, lk. 13–61; I. Põltsam. Eesti raamatu ajaloo algus.

<sup>77</sup> Vt. sellist liialdatud esiletõstmist nt. M. Klöker. *Das erste gedruckte Buch in estnischer, lettischer und livischer Sprache*. – Ostdeutsche Gedenktage 2000. Persönlichkeiten und Historische Ereignisse. Bonn, 1999, lk. 335–339, lk. 337: “Das für die “undeutsche” Bevölkerung ebenfalls eigene Agenden gedruckt wurden, stellt einen bemerkenswerten Wandel in der Kulturpolitik der baltischen Lande dar, der von kaum zu unterschätzender Tragweite ist: Mit diesen Messen setzt die Literatursprache der Esten, Letten und Liven ein.”

Wanradt–Koelli katekismus pole mitte ainult varaseim säilinud eestikeelne trükis, vaid ka varaseim selleteemaline saksakeelne trükis, mis oli koostatud Eestis ja trükitud spetsiaalselt Eesti jaoks. Kõrvalepõikena tasub meenutada, et osa autoreid peab reformatsiooniideede võidukäigus määravaks just trükikunsti kasutamist, ilma milleta Lutheri ja tema kaastööliste mõtted oleksid jäänud tavalise piirkondliku ketserluse avalduseks, milletaolisi oli aegade jooksul esinenud korduvalt.<sup>78</sup>

Saksamaal võitis reformatsiooni tõttu kokkuvõttes ülemlaksa keel, kuigi ei Saksamaa ega ühegi teise piirkonna puhul pole keele arenguprotsessid nii ühemõttelised ja sirgjoonelised. Rääkides territooriumist, millest hiljem saab n.-ö. luterlik kultuuriruum, on põhjust küsida, kui suur osa oli nendel aladel keelekasutuses aset leidnud muutustes konfessioonivahetusel ja sellega seotud keskendumisel (emakeelse) pühakirja teksti mõistmisele,<sup>79</sup> kui suurt osa etendasid aga varausajale üldiselt omased ja usust sõltumatud protsessid. Viimastega seoses kadus vajadus rahvuskeelte-ülese universaalkeele järele, mistõttu ladina keel taandus mitte ainult religioosse sisuga tekstidest, vaid ka asjaajamisest kõige laiemas tähenduses.

Saksamaal oli ülemlaksa keele tõusmine üldrahvaliku kirjakeele staatusse suuresti Lutheri keelealase töö, eeskätt tema piiblitõlke tulemus. Samas on saksa uurijad rohkem kui sada aastat olnud Lutheri keelekujundusliku tegevuse hindamisel väga erinevat meelt, alates ülistustest Lutheri kui saksa kirjakeele looja kohta ja lõpetades halvaks panuga reformaatori suhtes, kes tõi lihtrahva žargooni pühakirja teksti.<sup>80</sup> Saksamaal oli Lutheri ajal teatavasti väga palju piirkondlikke keeleerinevusi. Kas tahtlikult või tahtmatult edendas Luther mitte rah-

vuskeelt kui sellist, vaid just üleregionaalset rahvuskeelt, mille võidulepääsemine mõjus üksikpiirkondade keeltele kokkuvõttes halvavalt, pärssis nende arengut kirjakeeleks ja kasutamist paljudes avaliku elu valdkondades.

Siiski oleks ebaõiglane süüdistada saksa piirkondlike keelte taandarengus üksnes Martin Lutherit – on ju regiooniülese keele kasutuselevõtt paljuski poliitika ja majandusarengu tulemus. Küll aga ei saa luterlikule reformatsioonile tingimusteta omistada juhtivat osa rahvuskeelte, nende seas eesti keele arengus. Võrdluseks võib märkida, et tendentsid ühtse (kirja)keele arenguks on ilmnunud varem neis katoliiklikes maades, nt. Prantsusmaal ja Hispaanias, kus keele käekäigu otsustas mitte usutunnistus, vaid monotsentriline poliitiline areng, tuues kaasa keskuse keele tõusmise maa juhtivaks keeleks. Samas on nende monotsentrilise arenguga maade seas ka Inglismaa, mille usuelu kulges Henry VIII alates teatavasti individuaalset teed pidi. Eesti kuulub koos (osalt) protestantliku Saksamaa, Norra ja Madalmaadega, ent ka näiteks katoliikliku Itaaliaga pluritsentrilise arenguga maade hulka. Siinsete alade puhul tähendas see lihtsustatult järgmist: Liivi sõjani oli selle mõiste traditsioonilise sisu kohaselt tegu keskuste paljususega, Liivi sõja lõpust kuni Põhjasõja lõpuni aga tsentraalvõimu kuumumisega vaheldumisi erinevatele riikidele. Pluritsentrilise arenguga maades on ühtse kirjakeele väljakujunemine ja võidulepääs hilisem ja keerulisem protsess, mida on aga suhteliselt viljatu siduda usueluga.

16. sajandi algupoolel ei ole küsimus eesti kirjakeele tekkes, vaid kirjutatud eesti keeles, mida sellest ajast alates on võimalik uurida. Kirjutatud eesti keele ilmumise aeg on allikate nappuse tõttu meile aga teadmata.

<sup>78</sup> Vt. nt. E. L. Eisenstein. *The Printing Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge, 1998, lk. 148–186.

<sup>79</sup> Teoloogilisest aspektist on pühakirja teksti rahvuskeelsus alati enam kui küsitava väärtusega – võib ju vaieldava tõlge kaasa tuua vaieldavused doktriini küsimustes.

<sup>80</sup> Vt. selle diskussiooni refereeringut kokkuvõtvalt W. Besch. *Die Rolle Luthers in der deutschen Sprachgeschichte*, lk. 4–5.

See, mida võime täheldada 16. sajandil, pole muud kui kirjaliku ainese hüppeline kasv, mis puudutab paljusid Euroopa piirkondi ja kirjas kasutatud keeli. Muidugi näitab varasemate allikate puudumine seda, et eesti keele kasutamine kirjas ei saanud olla massiline, ent ka seda, et vastavate tekstide säilitamiseks puudus süsteem ja vajadus. Ent see puudutab juba väga paljusid teisigi, mitte-eestikeelseid tekste. Suhteliselt suurde vähemusse jäävad eestikeelsed tekstid võrreldes muukeelsetega kuni rahvusliku liikumiseni.

Varasemate eesti keele mälestiste säilimine on pea eranditult tingitud nende leidumiskoha iseloomust. Üksikud sõnad tõenäoliselt Tallinna dominiiklaste konvendile kuulunud raamatute tagaküljel on meieni jõudnud seetõttu, et neid raamatuid kasutati ja säilitati muul otstarbel, sõltumata eestikeelsete sõnade olemasolust, Kullamaa palved on alles seetõttu, et nad olid kirjutatud vakuraamatus tühjaks jäänud leheküljele, vakuraamat aga oli majandusdokument, mida tuli säilitada. Mittesakslaste vanne Hermann von Brüggeneyle on säilinud juhusliku mustandina, koos teiste tekstidega, Wanradt-Koelli katekismuse katkendid köitetäitena. Need on kõigest huvitavad üksikleid. Keele arengu ja staatuse tõusu, veel vähem nende hüppelise muutuse kohta alates 16. sajandi esimesest poolest ei räägi sellised leiud aga suurt midagi. Keele taset, tema eeldusi kujuneda mingis valdkonnas laialt tarvitatuks ei näita üksikud katekismuse katkendid, mis on pelgalt lihtvaimuliku tarbetekst. Muutustest keele arengus saab rääkida mahukate ja üldist tähtsust ning autoriteeti omavate tekstide sünniga ühenduses, nagu seda oli piiblitõlgete ilmumine protestantlikes maades. Ka eesti keelest tegi kirjakeele just piiblitõlge, mis üksiti põlistas kirjakeelena Põhja-Eesti keele. Alles siis – Eesti näite puhul 17. sajandi teisel ja 18. sajandi esimesel poolel – võib õigusega pöörduda tagasi usu- ja keeleküsimumuste võimaliku seose juurde, see oleks aga juba sootuks uus teema.

## Kokkuvõte

Mujal Euroopas täheldatud tendentsid, mille käigus kolonistide ja põliselanike etniline erinevus aitas kaasa nii keelelisele kui ka rahvuslikule segregatsioonile, jõudsid Eestisse teravamalt vormis suhteliselt hilja. Allikates hakkavad sellised vastuolud ilmuma alles 16. sajandil. Selleks ajaks oli ladina keel kui kõigi jaoks võrdne võõrkeel lõplikult kaotamas siinmail oma positsiooni saksa keelele nii legislatiivses kui ka sakraalses valdkonnas. Võrreldes 13. sajandiga, mil rahvuskeelte kasutamine Eestis oli valdavalt suuline ning nende positsioon sellest tulevalt tõenäoliselt enam-vähem võrdne, oli vähem kui kolme sajandi jooksul toimunud areng kujundanud välja keelehierarhia, milles eesti keel jäi madalaimale astmele. Eesti keele mälestiste arvu suurenemine (vara)uusajal on tingitud aga eeskätt mitte konfessionaalsetest põhjustest, vaid põhimõttelistest, kogu Euroopale iseloomulikest ja usutunnistusest sõltumatutest uuendustest kirjasõna kasutamisel ja levitamisel.